

שם המחלקה: המכון הגבוה לתורה

שם הקורס: "ממשקים": קורס מקוון במשפט עברי

שם המרצה: הרב ד"ר מיכאל בריס

Points of Contact: An Online Course in Jewish Law

Michael Baris, PhD

סוג הקורס: מתקדם

היקף שעות: 28

סמסטר: א

תשפ"ו

שנת לימודים:

א. מטרת הקורס ותוצרי למידה

מטרות הקורס: הקורס נועד לבחון את הממשקים הנורמטיביים שבין המורשת העשירה של מערכת המשפט היהודית – "משפט עברי" – עם עולם המשפט הישראלי בן זמננו. הדגש של הקורס הוא על האתגרים העומדים בפני מערכת משפט ייחודית זו עם עולם המודרנה, ועם הסדרי המשפט המקובלים כיום – וזאת על מנת לחשוף את הסטודנטים לעולם הערכי העשיר של מסורת משפטית זו בהיקף רחב מחד גיסא, תוך העמקה בסוגיות מפתח העולות בהקשר זה מאידך גיסא.

תוצרי למידה: הקורס מושתת על שילוב בין סקירות מקוונות אסינכרונית שנועדו לאפשר מפגש ישיר עם מקורות ראשוניים, ועם עמדות שהובעו במחקר. הקורס יתווך את המפגש הישיר של הסטודנטים עם מקורות יהודיים, יפתח מיומנויות טקסטואליות וכלי ניתוח אנליטיים-מושגיים באמצעות העיון המעמיק במקורות אלה. כלים יקרי ערך אלה יסייעו לסטודנטים להשתתף השתתפות איכותית בשיח הערכי הערני המתנהל כיום בחברה הישראלית בכל הנוגע לממשקים שבין מדינת ישראל המתחדשת ועולמה הנצחי של היהדות.

קריאה וניתוח: סטודנטים ירכשו מיומנויות בקריאה וניתוח של הטקסטים הקלאסיים של המשפט היהודי לדורותיו;

הרחבה מושגית: סטודנטים ירחיבו את אוצר המושגים בתחומים נורמטיביים-משפטיים בעולמה של המשפט היהודי לדורותיו;

"תרגום" ערכי: סטודנטים יפתחו מיומנויות בתרגום של עקרונות של המשפט היהודי הקלאסי אל תוך תבניות משפטיות בנות זמננו, באמצעות חשיפה של הערכים המיוצגים בעקרונות אלה;

פיתוח של השיח היהודי-דמוקרטי: סטודנטים ירכשו ידע וכלי ניתוח אשר יאפשרו להם להשתתף בדיון המתנהל כיום במדינת ישראל סביב נושאים של הממשק שבין מדינת ישראל המתחדשת כמדינה דמוקרטית לבין עולם המושגים והערכים של היהדות, כפי שהם משתקפים בתורת המדינה והמשפט שבה.

כלים דידקטיים: לשם השגת היעדים הנ"ל הקורס ייכלל בין ארבע מתודות דידקטיות עיקריות:

הוראה פרונטלית מקוונת-אסינכרונית: הקורס בנוי מארבע עשרה יחידות, אשר עמוד השדרה שלהם הוא הרצאה מקוונת, אשר תחולק לתתי-יחידות בהם תתקיימנה התרחשויות של למידה עצמית; מטרת ההרצאות להבנות את הלמידה, לארגן את הידע באופן פרטני ולהעניק ראייה כוללת על מנת להבטיח את רכישת תשומות הלמידה;

למידה עצמית של מקורות ראשוניים מתוך קובץ מקראות ייעודי שילווה את הקורס, ולמידה ביקורתית של מקורות משניים שיצורפו למאגר הקורס: למידה עצמאית זו תלווה את הקורס כולו – הסטודנטים יתבקשו להתמודד עם המקורות באופן עצמאי תוך הדרכה ויקבלו על כך משוב באמצעות שאלונים מקוונים. ההרצאות תתייחסנה למקורות אלה – ראשוניים ומשניים – בשני מישורים: (א) ביאור וניתוח טקסטואליים; (ב) חילוץ משמעויות מושגיות וערכיות מתוך חומרים אלה.

דיון מקוון-סינכרוני בקבוצות למידה: הסטודנטים ישובצו לקבוצות דיון – על מנת להעשיר את הלמידה העצמית שלהם הנ"ל, כחלק בלתי נפרד מרכישת המיומנויות הטקסטואליות והמושגיות, וגם על מנת לחדד את הסוגיות הערכיות העולות מן המקורות ומשאלת היישום שלהם בחברה מערבית ליברלית.

דיון מקוון-סינכרוני עם המרצה: דיון פתוח עם המרצים בפורום רחב יתקיים אחת לכמה יחידות בסוגיות מרכזיות העוברות כחוט השני בין נושאי הקורס עצמו.

ב. מבנה הקורס ונושאים

רציונל ונושאים: שאלת היישום של מערכת המשפט העברי – מערכת המשפט ההלכתי כפי שבאה לידי ביטוי המקרא, במקורות המדרשיים והתלמודיים, בקודיפיקציות הגדולות של ההלכה היהודית, בספרות השו"ת ובפסיקה הלכתית בת ימינו – מחדדת את הממשק שבין מסורות עשירה זו לבין צרכי החיים במדינה מערבית ליברלית. היא גם מחדדת את סוגיית מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, בבחינת: "אָמרו לי מהי מערכת המשפט שלכם ואומר לכם מי אתם". על מנת להעשיר את הדיון, ועל מנת לחשוף את העושר של מערכת המשפט עתיקת יומין זו, חשוב להיחשף למקורות עצמם. אלא שאלה לא תמיד נגישים באופן מלא מחד גיסא, ומאידך גיסא ההיקף שלהם רחב ביותר. הקורס נועד אפוא לפתוח את השערים אל המקורות, לסקור אותם בהיקף רחב וגם לדון בהם באופן ממוקד ומעמיק. בזאת יתאפשר גם הדיון הנכון בדבר מקומם של הערכים והמנגנונים העולם ממערכת זו בחיי המשפט של מדינת ישראל.

מהלך השיעורים: מעטפת היחידות תהיה הרצאה מקוונת אסינכרונית, אשר תחולק לתתי יחידות ותשובץ ביחידות של למידה וחשיבה עצמית: המבוא יציב את האתגרים ואת היעדים; לאחר מכן תבוא יחידה של למידה עצמית המלווה בהדרכה מקוונת ובשאלון מקוון לסיכום, אלה ילוו גם בקבוצת דיון מקוונת-סינכרונית (מוצע כי השיבוץ ייעשה על פי התאמה של לוחות זמנים שייבחרו על ידי הסטודנטים עצמם), והרצאת הסיכום קצרה של תת-היחידה (מעין "פתרון תרגילי"); כסיכום לכל תתי-היחידות

תתקיים הרצאה מסמכת אשר תדון במשמעות המושגית והערכית של היחידה בכללותה, ובה תשובץ גם שיחה קצרה עם מרצה מן התחום המקביל במשפט הישראלי הכללי.

תכנית הוראה מפורטת לכל השיעורים: תצורף בהמשך.

הקורס יכלול דיון בתכנים אלה:

1. ההלכה פוגשת את מדינת ישראל (ושאלת: "מה זה הדבר הזה?") <שני מפגשים>

- (א) מלך ישראל ("משפט המלך")
- (ב) מלך נוכרי (דינא דמלכותא דינא)
- (ג) תקנות הקהילות ("בני העיר")
- (ד) מנהג
- (ה) אידיאולוגיה ושאלת ההכרה בחוקי המדינה

2. מערכת בתי המשפט: (עם ובלי (!) מדינה)

- (א) מצוות מינוי דיינים
- (ב) מערכת המשפט האידיאלית
- (ג) מערכת המשפט – כנכס לאומי
- (ד) מה נותר מסמכות בתי הדין בימינו בעיני ההלכה עצמה? ("שליחותיהו קא עבדינן")
- (ה) כיצד ממנים דיינים
- (ו) מינוי דיינים – עם ובלי קהילה
- (ז) "זה בורר לו אחד וזה בורר לו אחד"
- (ח) בתי דין של סוחרים
- (ט) לאן הולכים? סמכות מקומית
- (י) האם ההלכה היהודית מכירה בערכאת ערעור
- (יא) העדות ההיסטורית

3. סדרי דין: האם ניתן לאפיין סדרי דין "יהודיים" לעומת "מערביים"?

- (א) "אל תעש עצמך כעורכי הדין"
- (ב) שיטה אינקוויזיטורית לעומת אדוורסרית
- (ג) לשאלת סופיות הדיון וחקר האמת
- (ד) אופיו של נטל הראיה
- (ה) סמכות מקומית: לאן הולכים?

4. דיני הראיות: "על פי שנים עדים יקום דבר" (!)

- (א) הדרישה הפורמלית
- (ב) אומדנא
- (ג) הבחנה בין ענישה ("פלילים") למשפט האזרחי ("דיני ממונות")
- (ד) בית דין מכין ועונשין שלא מן הדין: חריגה מעקרון החוקיות?

(ה) משפט המלך

(ו) הלכה למעשה

5. דיני קניין: צורה ותוכן

(א) דרישות צורניות ("דרכי הקניינים"): מיטלטלין

(ב) דרישות צורניות ("דרכי הקניינים"): מקרקעין

(ג) סיטומתא: מנהג יוצר הלכה

(ד) מגבלות מהותיות: דבר שלא בא לעולם ועסקאות עתידיות

(ה) גבולותיו של המנהג

(ו) שאלת מרשם המקרקעין

6. דיני חוזים: האם יש דבר כזה בהלכה היהודית?

(א) לבעיית "קנין דברים": התחייבות, קניין והגבולות ביניהם

(ב) התחייבות לדבר שאינו קצוב

(ג) "אסמכתא לא קניא"

(ד) ומה בכל זאת?

7. דיני נזיקין

(א) לשאלת הקשר הסיבתי בנזיקין ("דינא דגרמא", "גרמיי")

(ב) ההתמודדות ההלכתית המעשית עם דיני נזיקין

8. משפט העבודה

(א) חובות וזכויות של מעסיקים ופועלים בהלכה

(ב) משפט העבודה בן-ימינו בעיני ההלכה (א): חוקי המגן

(ג) משפט העבודה בן ימינו בעיני ההלכה (ב): התאגדות ושביתה

9. מסחר ועסקים במשפט העברי

(א) איסור אונאה והגנת הצרכן

(ב) "היורד לאומנות חבירו"

10. המשפט הפלילי ותורת הענישה

(א) ושוב: משפט המלך, בית דין מכין ועונשין שלא מן הדין – האם קהל רשאי לחדש עבירות ודרכי ענישה שאינן מפורשות בתורה?

(ב) עקרונות יהודיים בתורת הענישה

(ג) עדויות היסטוריות

(ד) עקרונות מנחים

11. לשאלת חידוש הסנהדרין

(א) הסנהדרין: זהות, סמכות, תפקידים

(ב) חידוש הסנהדרין: המישור העיוני

ג) חידוש הסנהדרין : הפולמוס ההיסטורי

ד) חידוש הסנהדרין : מה התובנות עבורנו?

12. המשפט ההלכתי-עברי כמשפט דתי <שני מפגשים>

א) נפשות : הרתיעה מגזר דין מוות וענישה בידי שמים

ב) ממונות : חיוב ממוני בידי שמים

ג) דין ויושר בהלכה

רשימת קריאה: מקורות ראשוניים ומשניים

1. ההלכה פוגשת את מדינת ישראל (ושואלת: "מה זה הדבר הזה?") <שני מפגשים>

מקורות ראשוניים

א) מלך ישראל ("משפט המלך")

- דברים יז, יד-כ
- שמואל א ח, יא-יח
- סנהדרין כ, ע"ב
- רמב"ם, מלכים ומלחמותיהם ג, י; ד, א - ה, ג
- רמב"ם, רוצח ושמירת הנפש ב, ד
- הרב אי"ה קוק, משפט כהן, סימן קמ"ד
- הרב שאול ישראל, עמוד הימיני, סימנים ז', ט'
- רבינו ניסים מגירונה, דרשות הר"ן, דרוש אחד עשר

ב) מלך נוכרי (דינא דמלכותא דינא)

- בבא קמא קיג, ע"ב
- רשב"ם בבא בתרא נד, ע"ב
- רמב"ם, גזילה ואבדה ה, יד – יח
- ריטב"א בבא בתרא נה, ע"א (בשם ר"י)
- ר"ן, נדרים כח, ע"א
- רא"ש נדרים ג, יא
- מהר"י קולון, שו"ת מהרי"ק, שורש קפז
- תשובות הרשב"א המיוחסות לרמב"ן כב
- רמ"א, חושן המשפט שסט, ח יא
- סמ"ע, חושן המשפט שסט, כא
- ש"ך, חושן משפט עג, לט

ג) תקנות הקהילות ("בני העיר")

- בבא בתרא ח, ע"ב

ד) מנהג

- בבא מציעא עד, ע"א
- רבי יצחק מווינא, פסקי אור זרוע, בבא מציעא רפ

ה) אידיאולוגיה ושאלת ההכרה בחוקי המדינה

- שו"ת הרשב"א ו, רנד
- גיטין פח, ע"ב
- סנהדרין כג, ע"א
- חידושים המיוחסים לר"ן, שם
- מאירי, שם
- חזון איש סנהדרין טו, ד

מקורות משניים

- יעקב בלידשטיין "מדינת ישראל בפסיקה ההלכתית", **דיני ישראל** יג-יד, כא (תשמ"ו - תשמ"ח).
- אליאב שוחטמן "הכרת ההלכה בחוקי מדינת ישראל" **שנתון המשפט העברי** טז-יז 417 (תשנ"א).
- הרב זלמן קורן "ממלכתיות ישראלית - משמעויות הלכתיות", **ממלכת כהנים וגוי קדוש - מאמרים לדמותה של מדינה יהודית לנשמת דוד כהן הי"ד** 181 (מהדורה שניה, ירושלים, תשנ"ז).
- מיכאל בריס "במקום הקדמה - החקיקה במדינת ישראל בראי ההלכה: יצירתיות אנושית וגבולותיה" **משפטי ארץ א': דין, דיין ודין** 21 (ירון אונגר עורך, תשס"ב).
- יצחק ברנד **ערכאות של גוים במדינה היהודית** 18-11, 72-53 (2010).
- עדו רכניץ **מדינה כהלכה: התמודדות יהודית עם אתגר העצמאות** 126-71 (2018).

2. מערכת בתי המשפט: (עם ובלי (!) מדינה)

מקורות ראשוניים

- רמב"ם סנהדרין פרקים א-ב
- רמב"ן במדבר לה, כט
- גיטין פח, ע"ב
- שו"ע חו"מ א
- שו"ע חו"מ כו, א
- נתיבות המשפט, חידושים שם ס"ק ד
- שו"ע חו"מ א
- נתיבות המשפט (ביאורים) א, א

- שו"ת הריב"ש, רכח
- משנה, סנהדרין ג, א
- סנהדרין כג ע"א
- רמב"ם סנהדרין ז, א
- שו"ע חו"מ יג, א
- שו"ע חו"מ ג, א
- סנהדרין לא, ע"ב
- רמב"ם סנהדרין ו, ו-ט
- שו"ע חו"מ יד, א
- תיק 3898/שכ"ו פד"ר ו 265
- תיק 8-1277, 1582/תשמ"ב, פד"ר יג 259, 262 (סעיף ה) - 264.

3. סדרי דין: האם ניתן לאפיין סדרי דין "יהודיים" לעומת "מערביים"?

מקורות ראשוניים

(א) "אל תעש עצמך כעורכי הדין"

- משנה אבות א, ח
- (ב) שיטה אינקוויזיטורית לעומת אדוורסרית
- סנהדרין כג ע"א – כד ע"א
- (ג) לשאלת סופיות הדיון וחקר האמת
- (ד) אופיו של נטל הראיה

מקורות משניים

- שלומית דרנס "חוסר פורמליזם בבתי הדין הרבניים בישראל" **דיני ישראל** י-יא 27 (תשמ"א-תשמ"ג).
- מיכאל בריס "הגמשת סדרי הדין ההלכתיים: האם 'אופקית' או 'אנכית'? : עיון בשיטות התוספות והרמב"ם בסוגיות יחיד מומחה, פשרה וקבלת פסולים" **משפטי ארץ א': דין, דיין ודיון** 179 (ירון אונגר עורך, תשס"ב).
- אליאב שוחטמן "מדבר שקר תרחק" – השלכות דיוניות" בתוך **עיונים במשפט עברי ובהלכה: דיין ודיון**, יעקב חבה ועמיחי רדזינר עורכים 273-304 (תשס"ז).
- שוחטמן **סדר הדין בבית הדין הרבני** (תשע"א)
- (א) פרק תשעה עשר: "הערעור" – (1) סמכותו של בית הדין לבדוק אחר פסיקתו של בית-דין חברו; (2) כוחו המחייב של בית הדין הגדול לערעורים, עמ' 1345-1370.
- אביתר מירון **סדר הדין האזרחי: בין מהות לפרוצדורה במשפט העברי ובמשפט הכללי** חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 84-209 (תשע"ד).

4. דיני הראיות: "על פי שנים עדים יקום דבר" (?)

מקורות ראשוניים

- דברים יז, ו; יט, טו; כד, טז
- שופטים ח, ל – ט, ה
- שמואל ב כא, א-יד;
- מלכים ב י, א-יד; יא, א-ג;
- רמב"ם, ספר המצוות, לא תעשה רפז-רצ
- רמב"ם, עדות פרקים ט-יד
- רמב"ם, סנהדרין פרקים כ, כד
- רמב"ם, סנהדרין יח, ו
- רמב"ם, גירושין יג, כט
- רמב"ם, נקי ממון ח, יג-יד
- שו"ת תרומת הדשן שנג

מקורות משניים

- הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג **תחוקה לישראל על-פי התורה, א': סדרי שלטון ומשפט במדינה היהודית** (תשמ"ט)
(א) פרק רביעי: "עדות ודיינות", עמ' 39-49.
- שמשון אטינגר "אישה כעד בדיני ממונות במשפט העברי" **דיני ישראל כ-כא** 241 (תשס"א).
- מיכאל בריס "מבוא להלכות עדות: כללים נוקשים ושכנוע הלב – עיון בשיטת הרמב"ם" בתוך **קובץ משפטי ארץ ב': טענות וראיות** 43 (ירון אונגר ועדו רכניץ עורכים, תשס"ה).
- Yuval Sinai, "Judicial Authority in Fraudulent-Claim Cases (din merume)", 17 **Jewish Law Annual** 209 (2007).
- Yuval Sinai, "Arbitration as an Ideal Judicial Procedure", 18 **Jewish Law Association Studies** 279 (2006).

5. דיני קניין: צורה ותוכן

מקורות ראשוניים

(א) דרישות צורניות ("דרכי הקניינים"): מיטלטלין

- משנה קידושין א, ד
- בבא מציעא מז ע"ב

- רמב"ם, מכירה ג, א-ב
- ריטב"א, קידושין כה ע"ב
- (ב) דרישות צורניות ("דרכי הקניינים"): מקרקעין
 - משנה קידושין א, ה
 - ירושלמי קידושין פרק א הלכה ה
 - בראשית כג, א-כ
 - ירמיה לב, ו-טו
- (ג) סיטומתא : מנהג יוצר הלכה
 - בבא מציעא עד ע"א
 - רמב"ם מכירה ז, ו
- (ד) מגבלות מהותיות : דבר שלא בא לעולם ועסקאות עתידיות
 - משנה קידושין ג, ה
 - בבלי קידושין סב ע"ב
 - בבלי יבמות צג ע"א
 - רמב"ם מכירה כב, א ה
 - בבלי בבא מציעא טז ע"א
 - רמב"ם גזילה ואבידה ט, ט
 - שו"ח חו"מ רט, ד-ה ח (רמ"א)
 - שו"ע חו"מ ריא, א (וברמ"א)
 - שו"ע חו"מ קעו, ג (רמ"א)
 - לבוש חו"מ רט, ד
 - שו"ת נודע ביהודה אבן העזר נד, יב
 - מבי"ט, קרית ספר מכירה כב
 - חזון איש דמאי סי' יז
- (ה) גבולותיו של המנהג
 - מרדכי שבת תעב-תעג
- (ו) שאלת מרשם המקרקעין
 - ירושלמי קידושין פרק א הלכה ה ("בראשונה...")
 - שו"ת הרשב"א ו, ז ; ז, נט סה
 - ריטב"א יבמות פט ע"ב ד"ה הפקר ב"ד
 - ריטב"א כתובות ק ע"ב ד"ה כי איצטריכא
 - הרב ישראל שציפנסקי **התקנות בישראל**, כרך רביעי – תקנות הקהילות, תקפז (התשנ"ג)

מקורות משניים

- מיכאל בריס "מכשירים פיננסיים ודיני הממונות בראי המשפט ההלכתי" **רבעון לבקנאות** מ 36 (2006).
- מיכאל בריס "מבוא לדיני הקניין: אישיות, תועלת ואפסות", בתוך: **קובץ משפטי ארץ ג': קניין ומסחר** 17 (עדו רכניץ עורך ראשי, דניאל כץ וירון אונגר עורכים; עפרה, תש"ע).
- רון קליינמן **דרכי קניין ומנהגי מסחר במשפט העברי: משפט, ריאליה והיסטוריה** 36-2, 53-74, 143-317 (תשע"ג).
- מיכאל בריס "מרצה במרצה: השתקפות רישום המקרקעין באספקלריה של משפט העברי" (עתיד לראות אור ב**דיני ישראל** לה (תשפ"א)).

6. דיני חוזים: האם יש דבר כזה בהלכה היהודית?

מקורות ראשוניים

(א) לבעיית "קנין דברים": התחייבות, קניין והגבולות ביניהם

- משנה בבא מציעא ז, ח י
- משנה בבא בתרא א, א
- בבלי בבא בתרא ג ע"א
- בבלי כתובות קב ע"ב
- כתובות קא ע"ב
- שו"ת רשב"א א, א, א' קמב
- רמב"ם, זכיה ומתנה ו, יד

(ב) התחייבות לדבר שאינו קצוב ודבר שלא בא לעולם

- רמב"ם מכירה יא, טז
- רמב"ם מכירה ה, יא-יד
- תוספות כתובות נד ע"ב ד"ה אם רצה להוסיף; פני יהושע, שם.
- שו"ת תשב"ץ ג, שא

מקורות משניים

- שילם ורפהטיג **דיני חוזים במשפט העברי** (תשל"ד):
 - (א) פרק א: "הסכם דברים (קנין ותמורה בדיני החוזים)", עמ' 1-15;
 - (ב) פרק טו: "אכיפת ביצוע חוזה (ביצוע בעין)", עמ' 316-333;
 - (ג) פרק טז: "פיצויים בשל הפרת חוזה", עמ' 334-358.
- איתמר ורהפטיג "מבוא לדיני חוזים" בתוך **משפטי ארץ ד': חוזים ודיניהם** 27 (איתמר ורהפטיג, עדו רכניץ והלל גפן עורכים, תשע"ו).

- רון ש' קליינמן "תוקפם ההלכתי של חוזה בכתב, זיכרון דברים וסעיף פיצויים מוסכמים" בתוך **משפטי ארץ ד': חוזים ודיניהם** 117 (איתמר ורהפטיג, עדו רכניץ והלל גפן עורכים, תשע"ו).
- איתמר ורהפטיג **ההתחייבות** (התשס"א-2001):
 - (א) פרק א: "מבוא", עמ' 3-13;
 - (ב) פרק ג: "ההתחייבות – גדרה, מקורה וסוגיה", עמ' 53-74;
 - (ג) פרק ה: "התחייבות להקנאת נכסים", עמ' 117-188;
 - (ד) פרק ו: "התחייבות לעשייה או להימנע מעשייה", עמ' 191-230.

7. דיני נזיקין

מקורות ראשוניים

- (א) לשאלת הקשר הסיבתי בנזיקין ("דינא דגרמא", "גרמיי")
 - יבמות עח ע"ב
 - בבא קמא נה ע"ב – נו ע"א
 - משנה בבא קמא ו, ד
 - בבא קמא נט ע"ב – ס ע"א
 - משנה בבא קמא ב, ו
 - בבא קמא כו ע"א – כז ע"ב
 - בבא קמא צח, ע"א – ע"ב
 - בבא קמא ק, ע"א – ע"ב
 - בבא בתרא כה ע"ב – כו ע"א
 - תוספות בבא בתרא כב ע"ב ד"ה זאת אומרת
 - רבינו אפרים מרגשנבורג, קונטרס גרמא וגרמי (כת"י ביה"מ לרבנים בניו יורק 935; אהל ישעיהו, ירושלים, תשס"א)
 - רמב"ן, [מתוך] קונטרס דינא דגרמי
 - רמב"ם, חובל ומזיק ו, א-ד י-יב
 - רמב"ם חובל ומזיק ז, ז-יב
 - רמב"ם הלכות נזקי ממון יד, א-ז
 - שו"ע חו"מ שפו; סמ"ע וש"ך, שם.
- (ב) ההתמודדות ההלכתית המעשית עם דיני נזיקין
 - רע"א 418/03 **אסם תעשיות מזון בע"מ נ' סמג'ה** פ"ד נט(3) 541, 568-575 (פסק דינו של השופט א' רובינשטיין) (2004).
 - עא 1597/15 **פלונית נ' פלוני** (נבו, 20.1.2016).

- תיק 901451/5 (בית הדין האזורי בחיפה) **פלונית נ' פלוני** (נבו, י"ז באייר התשע"ו; 25.05.2016) (הוצאות משפט).
- תיק 948054/3 (בית הדין הרבני האזורי בירושלים) **פלוני נ' פלונית** (נבו, יז בתמוז תשע"ו; 25.7.2016) (פיצויי גירושין).
- תיק 970523/19 (בית הדין הרבני הגדול) **פלוני נ' פלונית** (נבו, ג' בטבת התש"ף; 31.12.2019) (הוצאות משפט).
- תיק 9326-35-1 (בית הדין הרבני בירושלים) **פלוני נ' אלמוני** (נבו, כ"ז חשוון תשס"ח; 8.11.2007) (נזקי גוף).

מקורות משניים

- Michael Sokoloff, A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods, (Ramat Gan, 2002), גרמא.

8. משפט העבודה

מקורות ראשוניים

- בבא בתרא ח ע"ב – ט ע"א
- שו"ת ריב"ש, סי' שצט
- שו"ת תשב"ץ א, סד
- שו"ת מהר"י בן לב, א, קטו
- הרב בצמ"ח עוזיאל, משפטי עוזיאל חו"מ מב, ו
- הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, חושן משפט א, נח-נט
- הרב שלמה זלמן אויערבך, שו"ת מנחת שלמה א, פז

מקורות משניים

- שילם ורהפטיג **דיני עבודה במשפט העברי** (תשמ"ב):
 - (א) פרק 2: "המושגים 'עובד' ו'מעביד' והגדרתם", עמ' 16-63;
 - (ב) פרק 5: "דרכי התקשרות בהסכם עבודה וכח הכפיה שלו", עמ' 88-150;
 - (ג) פרק 13: "חיובי המעביד לתשלום שכר", עמ' 336-412;
 - (ד) פרק 23: "זכות פועלים להתאגד וזכות שביתה", עמ' 952-984.
- חנוך גולדברג "פיצוי על הפרת חוזה עבודה – עילה חוזית או נזיקית?" דיני ישראל יח 195 (תשנ"ה-תשנ"ו).
- איתמר ורהפטיג **ההתחייבות** (התשס"א-2001):
 - (א) פרק 7: "למהותו של חוזה עבודה", עמ' 231-300.
- אורי סדן **דיני עבודה במדינת ישראל על פי ההלכה** (תשע"ה):
 - (א) חלק א, פרק 1: "ייחס ההלכה לחוקי העבודה במדינת ישראל", עמ' 25-45;

(ב) חלק א, פרק 2: "הגדרות פועל וקבלן", עמ' 46-56;

(ג) חלק ד: "הלנת שכר", עמ' 229-268;

(ד) חלק ה, פרק ד: "שביתה והתאגדות", עמ' 382-404.

9. מסחר ועסקים במשפט העברי

מקורות ראשוניים

(א) איסור אונאה והגנת הצרכן

- לקט מקראות ופרשניהם: שמות טו, כג-כו; ויקרא כה, יד-יז לו; במדבר ל, ג; דברים כה, יג-יד; צפניה ג, יג; רש"י ויקרא יט, יא; רמב"ן ויקרא יט, ב

- משנה בבא מציעא ד, ד-ז ט-יב

- רמב"ם, מכירה פרק יב

- טור ושו"ע חושן משפט רכז

(ב) "היורד לאומנות חבירו"

- סנהדרין פא, ע"א

- בבא בתרא כ"א, ע"ב – כב, ע"א; תוספות ד"ה מרחיקין מצודת הדג

- שו"ע חו"מ קנו

(ג) עני המהפך בחררה

- קידושין נט, ע"א; רש"י ותוספות ד"ה עני

מקורות משניים

- נחום רקובר **המסחר במשפט העברי** (תשמ"ח-1987):

(א) שער ראשון, פרק א: "הונאה במחיר", עמ' 19-23;

(ב) שער ראשון, פרק ג: "גניבת דעת ורמאות", עמ' 25-28;

(ג) שער רביעי, פרק ראשון: "הגנה מפני עיסוק מתחרה – יורד לאומנותו של חבירו", עמ' 107-122;

(ד) שער רביעי, פרק שני: "הכשלת עסקה על ידי מתחרה – עני המהפך בחררה", עמ' 132-

123

10. המשפט הפלילי ותורת הענישה

מקורות ראשוניים

- יבמות צ ע"ב

- סנהדרין מו ע"א

- משנה מכות א, י

- רמב"ם, סנהדרין פרק כד
- רמב"ם, מלכים ג, י
- רמב"ם, רוצח ושמירת הנפש ב, ד

מקורות משניים

- הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג **תחוקה לישראל על-פי התורה, א': סדרי שלטון ומשפט במדינה היהודית** (תשמ"ט)
(א) פרק חמישי: "העונשים לאחר חתימת התלמוד", עמ' 50-56.
- אהרון קירשנבאום **בית דין מכין ועונשין: הענישה הפלילית בעם ישראל – תורתה ותולדותיה** (תשע"ג):
(א) פרק ח: "ברור לו מיתה יפה", עמ' 242-255;
(ב) פרק י: "עונש מוות בתולדות המשפט העברי עד סוף ימי בית שני", עמ' 270-284;
(ג) פרק יא: "עונש מוות בתקופת התלמוד ולאחריה", עמ' 282-328;
(ד) פרק יד: "עונשי גוף אחרים", עמ' 401-438;
(ה) פרק טו: "עונשים חברתיים, ממוניים ודתיים", עמ' 439-491.
- אהרון אנקר **עיקרים במשפט הפלילי העברי** (תשס"ז):
(א) פרק א: "המשפט העברי התורני", עמ' 23-74;
(ב) פרק ב: "היקף הסמכות הפלילית של המלך לפי הרמב"ם", עמ' 154-193;
(ג) פרק ו: הרציונל של הגנה עצמית והשלכותיו המעשיות, עמ' 311-388;
(ד) פרק ז: "צורך: דחיית נפש מפני נפשות", עמ' 389-448.
- הרב אריאל בראלי "המשפט הפלילי במדינת ישראל" תחומין לו 373 (תשע"ז).

11. לשאלת חידוש הסנהדרין

מקורות ראשוניים

- רמב"ם, סנהדרין ד, יא
- רמב"ם, פירוש המשניות, סנהדרין א, ג
- שו"ת מהרלב"ח, קונטרס הסמיכה
- חיים זלמן דימיטרובסקי, "שתי תעודות חדשות על וויכוח הסמיכה בצפת", **ספונות** י, קיג-קצב (תשכ"ו).

מקורות משניים

- הרב יהודה ליב הכהן מימון, **חידוש הסנהדרין במדינתו המחודשת**, (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"א), עמ' קו-קח.
- יעקב כ"ץ, **הלכה וקבלה** 213 (תשמ"ד).

- רוברט קאבר "להביא את המשיח באמצעות החוק" בתוך **נומוס ונראטיב** (יוסף א' דוד, עורך; אביעד שטיר, תרג'; 2012), 64-76.
- יעקב בלידשטיין "הצעת הרמב"ם לחידוש הסמיכה: הלכה, אידיאולוגיה, פרשנות" **דיני ישראל** כו-כז 241 (תשס"ט-תש"ע).

12. המשפט ההלכתי-עברי כמשפט דתי <שני מפגשים>

מקורות ראשוניים

(א) נפשות: הרתיעה מגזר דין מוות וענישה בידי שמים

- בראשית ט, א-ז
- משנה מכות א, י
- משנה סנהדרין ט, א
- סנהדרין עו ע"ב – עח ע"א
- רמב"ם, הלכות רוצח ושמירת הנפש פרק ב, א-ד
- רמב"ם, הלכות רוצח ושמירת הנפש פרק ג, ט-יג

(ב) ממונות: חיוב ממוני בידי שמים

- משנה, בבא קמא ו, ד
- בבא בתרא כה ע"ב – כו ע"א
- בבא קמא קיט, ע"א
- בבא קמא נה ע"ב – נו ע"א

(ג) דין ויושר בהלכה

א. "לפנים משורת הדין"

- לקט מקראות: שמות י, כ; כג, ג; דברים ו, יח; משלי ב, כ.
- מכילתא דרבי ישמעאל יתרו – מסכתא דעמלק פרשה ב
- ספר מצוות קטן (סמ"ק), מצוה עט
- בבא מציעא ל, ע"א-ע"ב
- בבא קמא צט, ע"ב – ק, ע"א
- בבא מציעא כד, ע"ב
- כתובות צז, ע"א
- ירושלמי פרק ו הל' ו.
- בבא מציעא פג, ע"א
- תוספות בבא קמא ק, ע"א ד"ה לפנים משורת הדין
- תוספות בבא מציעא כד, ע"ב ד"ה לפנים משורת הדין
- רא"ש בבא מציעא ב, ז

- מרדכי בבא מציעא, סי' רנז
- שולחן ערוך חושן המשפט יב, ב
- ב"ח לטור חו"מ סימן יב
- שו"ת צמח צדק לרמ"מ קרוכמל, סימן פט
- שו"ת שבות יעקב, ח"א ס' קסח

ב. "מידת סדום"

- לקט מקראות: בראשית יג, ח-יא; יח, לג; יט, א-יא; יחזקאל טז, מו-נ.
- סנהדרין קט, ע"א-ע"ב
- אבות ה, י
- בבא בתרא יב, ע"ב; רש"י, תוספות, ר"י מגאש שם
- כתובות קג, ע"א
- (בבא בתרא נט, ע"א; רמב"ם שכנים ז, ה)
- רמב"ם, שכנים יב, א ג

מקורות משניים

- Hanina Ben-Menahem, "Is Talmudic Law a Religious Legal System? A Provisional Analysis", 24 *Journal of Law and Religion* 379 (2008-2009).
- Yuval Sinai, "The Religious Perspective of the Judge's Role in Talmudic Law", 25 *JOURNAL OF LAW AND RELIGION* 357 (2009).
- בש"א (י-ס) 2813/05 **חברת העובדים השיתופית הכללית בא"י בע"מ נ' הרב דניאל ביטון** (מיום 27.7.06, פורסם בנבו) פסקאות 70-175 להחלטתו של כב' השופט מ' דרורי.
- רע"א 6339/97 **רוקר נ' סלומון** פ"ד נה(1) 199 (פסק דינו של כב' השופט י' אנגלרד).